

RAZGLEDI

UDC
UDK 911.37(497.1) = 863

NASELBINSKI SISTEM V JUGOSLAVIJI

Igor Vrišer*

Na minulem 23. mednarodnem geografskem kongresu v Sovjetski zvezi leta 1976 je bila med drugimi na novo osnovana »komisija za nacionalne naselbinske sisteme«. Zadata ji je bila naloga, da naj izdelata na podlagi poročil iz posameznih držav celovit svetovni pregled o tej tematiki. Poročila bi morala podati definicijo naselbinskega sistema, njegov historični razvoj, sedanjo strukturo in vlogo urbanih aglomeracij ter opredelitev političnih in upravnih centrov v nacionalnem naselbinskem sistemu. Komisija se je za poročila obrnila na korespodente, ki so že doslej sodelovali pri delu prejšnje »komisije za proučitev procesa in oblik urbanizacije«. Dejavnost slednje je namreč prenehala z izdajo skupnega poročila »Essays on World Urbanization, London 1975«. Delo nove komisije je bilo v bistvu nadaljevanje in poglobitev dela prejšnje.

Komisija je zaprosila podpisane, da pripravi poročilo o Jugoslaviji, kot je to storil pri delu prejšnje komisije. Prvo poročilo je izšlo pod naslovom »Yugoslavia« (str. 331—340) v zgoraj navedeni publikaciji, slovensko besedilo pa je bilo priobčeno v Geografskem obzorniku (GO 18, 1971, 12—17). Uredništvo Geografskega vestnika je sodilo, da bi bilo prav, da tudi s tem drugim poročilom** seznanimo slovensko in jugoslovansko geografsko javnost. Podajamo ga v nekoliko skrajšani obliki.

Historični razvoj naselbinskega sistema

Zasnutki naselbinskega sistema segajo v antično dobo, ko so na sedanjem jugoslovanskem ozemlju nastale naselbine Keltoev, Ilirov in Grkov. Vendar se je šele z uveljavljanjem rimskega imperija izoblikovalo trajnejše naselbinsko in prometno omrežje. Rimljani so sledeč svojim strateškim in kolonizacijskim ciljem osnovali številne vojaške tabore. Med njimi so mnogi kasneje prerasli v mesta. Naselbinski sistem je bil na ta

* Dr., redni univ. prof., PZE za geografijo, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana, YU.

** Igor Vrišer, Report on the Yugoslav National Settlement System. Translated by V. Kokole. Institute of Geography, University »Edvard Kardelj« of Ljubljana, Ljubljana 1980, 1—31, 6 maps.

način zgrajen iz treh elementov: starih keltsko-ilirskih vasi, kolonizacijskih naselbin in urbanih naselij. Celotno omrežje je bilo izoblikovano pod vplivom fizično geografske zgradbe. Zato ne preseneča, da so že takrat nastala na najbolj ugodnih položajih nekatera pomembna mesta, ki so svojo ključno vlogo zadržala do današnjih dni: Emona (Ljubljana), Siscia (Sisak), Pola (Pula), Tersatica (Rijeka), Salona (Split), Epidaurum (Dubrovnik-Cavtat), Mursa (Osijek), Sirmium (Sremska Mitrovica), Singidunum (Beograd), Naissus (Niš), Scupi (Skopje), Stobi (—), Lyhnidus (Ohrid), Doclea (—). Velik vpliv so imela tudi nekatera mesta v soseščini: Aquileia, Virunum, Tergeste, Thessaloniki in Dyrrahium.¹

Z razpadom rimskega imperija, vdori barbarov in naselitvijo Slovanov je v zgodnjem srednjem veku rimski naselbinski sistem doživel znatne spremembe. Še najbolj se je ohranil na vzhodu v bizantinski državi in na ozemlju njenih vazalnih držav (Makedonija, južna Srbija, Kosovo). V razliko od zahodnega dela Jugoslavije, ki je bil v rimski dobi močno latiniziran, je vzhodni del obdržal značilnosti grške in kasneje bizantinske kulture. V zahodnem delu, ki je bil vključen v sveto rimsko cesarstvo in v madžarsko-hrvatsko kraljestvo, pa so postopoma prevladali zahodnoevropski kulturni vplivi. Novi fevdalni družbeni sistem je pospeševal predvsem agrarno kolonizacijo. Nasprotno temu so mesta zaradi otežkega prometa, nazadovanja trgovine in obrti ter politične nestabilnosti nazadovala. Le redka so ohranila svoj nekdanji vpliv (npr. nekatera srbska makedonska ali dalmatinska mesta). Poseben položaj med mesti so imela rudarska mesta v Srbiji in Bosni. Do izboljšanja položaja mest je prišlo šele v 12. in 13. stoletju.²

Z vdorom Turkov in uničenjem slovanskih držav v 14. in 15. stoletju se je na velikem delu sedanjega jugoslovanskega ozemlja (Srbija, Makedonija, Kosovo, Bosna in Hercegovina, Črna Gora) pričel oblikovati poseben naselbinski sistem, ki je sicer še vseboval elemente stare rimske in bizantinske ureditve, a je obenem temeljil na islamski kulturi in na značilnostih turškega fevdalizma. Tako je štiristoletna vključitev jugoslovanskih pokrajin v turški imperij povzročila daljnosežne posledice, ki jih tudi obsežne in revolucionarne spremembe v sodobnosti niso mogle izbrisati. Turška osvajanja so v 15. in 16. stoletju povzročila strahovita opustošenja, uničenje številnih mest in obsežne migracije (npr. selitve Srbov v Vojvodino in Slavonijo, selitve Albancev na Kosovo).

Pod turškim fevdalizmom izoblikovani naselbinski sistem je bil sestavljen iz več vrst naselij. Na agrarnem podeželju je vladal »timarski sistem«, ki je razlikoval tlačansko kmečko posest krščanske raje (»baština«), muslimanov (»čiftluk«), vladarja (»has«) ali muslimanskih verskih ustanov (»vakuf«). Med kmečkimi naselji so prevladovala vasi in zaselki (starovlaški tip) ali razložene vasi (šumadijski tip) ter dvorci »spahije« in »begove«.³ Urbana naselja, ki so se v 16. in 17. stoletju okrepila z obnovo trgovine, prometa in trgovine, so se delila na trge (varošice, kasabe) in na mesta (varoši, gradovi). Utrjene postojanke so bile »palanke«, prometne »hane« in »karavanseraje«. Veliko je bilo živinorejskih naselij transhumančnega tipa. Pomembna so bila mnoga rudarska mesta (Novo Brdo,

Srebrenica, Janjevo, Brskovo). Posebni trgovski privilegiji so dajali dubrovniški mestni republiki izjemen položaj med mesti na Balkanu. Najpomembnejša mesta so bila Sarajevo, Banja Luka, Travnik, Zvornik, Mostar, Foča, Beograd, Smederevo, Novi Pazar, Prizren, Priština, Niš, Užice, Skopje, Bitola, Ohrid in Veles. V drugi polovici 18. stoletja in v 19. stoletju je zaradi slabšanja gospodarskih in socialnih razmer, turško-avstrijskih vojn in osvobodilnih vojn balkanskih narodov zašla turška fevdalna država v težko krizo. Obenem se je poslabšal položaj mest.

V zahodni polovici Jugoslavije, ki je v 15. stoletju zaradi turškega prodiranja postala »vojna krajina«⁴ krščanske Evrope, so se gospodarske in socialne razmere v tem času znatno poslabšale. Podeželska naselja so bila opustošena ali požgana in nekatere pokrajine so povsem opustele (Slavonija, Lika). Dalmatinska mesta, ki so prišla pod benečansko nadoblast, so izgubila svoje zaščedje na Balkanu. Hrvatska in Slovenska mesta, ki so živela od trgovine, prometa, obrti in posredništva med Panonijo, alpskimi pokrajinami, severno Italijo in Jadranom, so propadala. Mnoga so postala trdnjave ali so bila kot takšna osnovana (Karlovac, Novo mesto, Nova Gradiška). Pomembnejša mesta so bila Gradec (Zagreb), Varaždin, Rijeka, Križevci, Koprivnica, Senj, Ljubljana, Maribor, Celje, Ptuj, Gorica in Trst.⁴ Šele konec 17. in v 18. stoletju, ko se je habsburška monarhija okrečila in znova pridobila Slavonijo ter potisnila Turčijo na mejo na Savi in Donavi, je prišlo do gospodarskega oživljanja. Na novo pridobljenih ozemljih so sistematično kolonizirali srbske begunce in koloniste iz habsburških pokrajin. V tem obdobju so nastale velike vojvodinske vasi in so bila osnovana večja mesta (Petrovaradin, Pančevo, Novi Sad, Sombor, Subotica, Mitrovica). Podoben razvoj je doživljalo naselbinsko omrežje v Slavoniji, le da je bilo na podeželju več atributov fevdalnega sistema (dvorci, veleposest). Glavna mesta so bila Osijek, Brod, Vinkovci, Požega in Virovitica.⁵ Na celotnem ozemlju habsburške monarhije so pričela kmečka naselja v drugi polovici 19. stoletja doživljati znatne spremembe zaradi kmečke odveze ter razvoja prometa, obrti, manufaktur in prve industrije.

Navedene spremembe⁶ so se najprej uveljavile v severozahodnih pokrajinah (Slovenija, Istra, Zahodna Hrvatska), a so se v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja razširile na Dalmacijo, Slavonijo in Vojvodino. Postopoma so zajele tudi Bosno in Hercegovino, ki ju je Avstro-Ogrska okupirala l. 1878, in Srbijo, ki se je v več vstajah in vojnah osvobodila turške okupacije (l. 1878 in 1913). Socio-ekonomska preobrazba je izzvala na podeželju močno razseljevanje. Kmečko prebivalstvo je odhajalo v mesta ali se je izseljevalo v Ameriko. Mesta so zaradi graditve prve skromne industrije, razvoja trgovine in izboljšanja prometnih zvez doživela napredek. Med njimi je prišlo do diferenciacije: mnoga s šibkimi prometnimi zvezami, brez industrije ali s slabimi tržnimi funkcijami so pričela stagnirati ali se celo ruralizirati (dalmatinska, istrska mesta). Še posebej so bili prizadeti nekateri tradicionalni trgi in manjša mesta (npr. bosansko-hercegovska mesta, trgi v Sloveniji). Kljub temu napredku so bila mesta še vedno majhna in so štela povečini manj kot deset tisoč prebivalcev. Le največja med njimi (Sarajevo, Ljub-

ljana, Subotica, Zagreb) so imela med 30.000—100.000 prebivalcev. Kolonizacija v Vojvodini se je v tem času še nadaljevala in tako so vojvodinska mesta, ki so bila med največjimi na jugoslovanskem ozemlju, le polagoma izgubljala svoj pretežno agrarni značaj.

Na ozemlju novonastale srbske države je prišlo do znatnih sprememb v naselbinskem sistemu. Zaradi odhoda turških fevdalcev in meščanov in preseljevanja srbskega prebivalstva so se še okrepile tradicionalne selitve iz gorate notranjosti v plodne nižine. Srbska vlada je razen kolonizacije pospeševala tudi razvoj mest in celo načrtno osnovala več mest (npr. Kraljevo, Požega, Gornji Milanovac). Zasnovana in grajena so bila v docela samosvojem urbanizmu.⁷ Največje srbsko mesto je bil Beograd, ki je imel l. 1910 89.000 prebivalcev. Druga so štela le nekaj tisoč ljudi.

Glede na historični razvoj ne preseneča, da je bil naselbinski sistem v novo nastali Jugoslaviji izredno heterogen, tako po svojem izvoru, kot po socio-ekonomski zgradbi ter kulturni in etnični sestavi. Leta 1918 ob nastanku je sodila Jugoslavija med gospodarsko najmanj razvite in najmanj urbanizirane države v Evropi. Zaradi gospodarskih in socialnih ter političnih težav se razmere med obema svetovnima vojnama niso bistveno zboljšale. To se je odrazilo tudi v naselbinskem sistemu, ki je še dalje zadržal tradicionalno zgradbo. Uprava ni spreminjala statusa naselij, ki so se delila na vaške, tržne (167 po številu) in mestne občine ter na avtonomna mesta (skupaj 182 mest). Urbanizacija je zelo počasi napredovala. Leta 1921, ob prvem popisu prebivalstva, je znašala 13,1%⁸ in l. 1931, ob novem popisu 15,1%⁹. Močnejši razvoj so izkazovala le nekatera večja mesta (Beograd, Zagreb, Novi Sad, Skopje). Tudi stopnja industrializacije, ki je bila ponavadi glavna spodbuda urbanizaciji, je bila nizka. Delež aktivnega prebivalstva v industriji in obrti je znašal l. 1921 komaj 3,6%⁸ in l. 1931 10,9%⁹. Indeks rasti mestnega prebivalstva je znašal med 1921—1931 in 1931—1948 samo 133 oziroma 125. Prevladovala so mala mesta (do 20.000 prebivalcev). Nanje je odpadlo l. 1921 45,5% in l. 1931 36,2% mestnega prebivalstva.

Istočasno je podeželje zaradi gospodarske krize, agrarne prenaseljenosti, izseljevanja, velikih socialnih razlik ter izjemne zaostalosti doživljalo občo stagnacijo. Posledica je bila, da se je število kmečkega prebivalstva, sodeč po popisih prebivalstva l. 1921 in 1931, celo povečevalo. Ob prvem popisu je bilo v Jugoslaviji 76,0%, ob drugem pa 76,6% kmečkih prebivalcev.^{8, 9}

Upravno-politični položaj naselij v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji

L. 1945 je bila Jugoslavija preurejena v federalno republiko. Uvajanje socialističnega družbenega reda je postopoma uveljavilo obsežno decentralizacijo in vpeljalo socialistično samoupravljanje, s čemer so dobili občani veliko samostojnosti pri upravljanju, še posebej v krajevnih skupnostih, občinah, mestnih in regionalnih skupnostih. Pospešeni ekonomski razvoj (industrializacija) ter socialna preobrazba (deagrarizacija, razslojevanje

kmetov, tvorjenje novih slojev), kot tudi izboljšave v prometu, spremembe v kmetijstvu itd. so ob uvajanju novega družbenega reda močno preoblikovale tudi ves dotedanji naselbinski sistem.

V upravno-politični zgradbi, ki je sicer doživela veliko preoblikovanj, se je uveljavila kot temeljna enota občina, ki naj bi bila praviloma zaokrožena socio-ekonomska in prostorska enota (funkcijska regija). Zaradi velikosti (poprečno 500 km² in 40.000 prebivalcev) in boljše izvedbe samoupravljanja so občine razdeljene na krajevne skupnosti, ki so v političnem smislu samoupravne. Po zadnji ureditvi iz l. 1978 je bilo v Jugoslaviji 518 občin in 11.752 krajevnih skupnosti.¹⁰ Razen teh upravno-političnih enot se je v upravi in statistični službi uporabljala še najmanjša teritorialna enota — naselje, ki jih je bilo 27.568. V tako zasnovani ureditvi je postal odvečen pojem mesta, ki ga je zakonodaja uporabljala še v prvih desetih letih po vojni. Opuščeni so bili tudi okrajji kot vmesne upravne enote med občinami in republiko oziroma pokrajino. Namesto okrajjev se lahko oblikujejo medobčinske (regionalne) skupnosti na podlagi svobodnega združevanja zainteresiranih občin. Federalne enote v glavnem niso doživele večjih sprememb, pač pa so se krepile njihove samoupravne pristojnosti.

Ker je bila v sistemu opuščena kategorizacija naselij, potrebe po takšni opredelitvi, predvsem mest, pa so obstajale, je statistična služba vpeljala novo tipološko razdelitev naselij. Zadelala je sicer na velike težave zaradi znatnih regionalnih razlik v velikosti in značaju naselij v posameznih pokrajinah.

Tab. 1. Velikost in struktura (v %) jugoslovanskih naselij¹¹
(l. 1971)

Federalne enote	Pod 300	število prebivalcev					Nad 15000	poprečna velikost
		300-599	600-1199	1200-4999	5000-14999			
Jugoslavija	52,7	21,8	15,8	8,4	0,9	0,4	744	
Bosna/Hercegov.	49,1	24,3	17,3	8,5	0,6	0,2	633	
Črna Gora	69,5	18,2	9,1	2,4	0,6	0,2	420	
Hrvatska	56,6	23,1	13,3	6,2	0,6	0,2	663	
Makedonija	44,4	25,7	19,3	9,2	0,6	0,8	971	
Slovenija	82,5	11,7	3,7	1,7	0,3	0,1	287	
Srbija	21,5	27,8	29,2	18,4	2,3	0,8	1390	
— Ožja Srbija	21,4	28,7	31,2	16,6	1,5	0,6	1253	
-- Vojvodina	4,0	7,7	15,1	53,9	15,3	4,0	4328	
— Kosovo	27,1	31,4	27,9	12,8	0,3	0,5	866	

Zvezni zavod za statistiko je zaradi tega uporabil pri opredeljevanju naselij dva kriterija: število prebivalcev in delež agrarnega prebivalstva.¹² Naselja so bila razdeljena v tri kategorije: urbana, mešana in vaška. Kriterij ni najboljši in je bil pogosto kritiziran, a zaenkrat ni ustrežnejšega in ga zato še vedno uporabljamo.

Na osnovi tega kriterija je bilo v Jugoslaviji l. 1971 od 27.568 naselij 495 urbanih (1,8%), 2961 mešanih (10,7%) in 24.112 vaških naselij

(87,5 %). V urbanih naseljih je živel 7 915 000 (38,6 %), mešanih 2 928 000 (14,3 %) in v vaških 9 679 000 (48,1 %) prebivalcev.¹¹

Socio-ekonomski razvoj povojne Jugoslavije in preobrazba naselbinskega sistema

Velike spremembe v gospodarstvu so povzročile pomembno socialno in geografsko preobrazbo. Prišlo je do znatnega zmanjšanja kmečkega prebivalstva (deagrarizacija): od predvojnih 76,6 % na 38,2 % l. 1971. Deagrarizacija je najbolj zajela bolj razvite republike, kjer se je delež agrarnega prebivalstva znatno zmanjšal: v Sloveniji na 20,4 %, Hrvaški 32,3 % in v Vojvodini na 39 %. Pospešena industrializacija je velik del tega agrarnega prebivalstva, ki je zapuščalo svoje male kmetije (v poprečju velike 3,8 ha) usmerila v tovarne. Delež industrijskega aktivnega prebivalstva se je na ta način večal od popisa do popisa: l. 1953 je znašal 7,9 %, l. 1971 pa že 17,7 %. Najvišjo vrednost je dosegel v Sloveniji (32,3 %) in na Hrvaškem (18,6 %).

Socio-ekonomski razvoj je sprožil tudi številne migracije. L. 1971 so ob popisu ugotovili, da je samo 60 % prebivalcev še živel v rojstnem kraju. V urbanih naseljih je bil ta delež komaj 42 %. Migracije so bile razen v inozemstvo v največji meri usmerjene v mesta. Tako se je naglo večala urbanizacija.¹⁴

Tab. 2. Razvoj urbanizacije v Jugoslaviji¹³

Federalne enote Leta	Celotno prebi- valstvo (v 000)	Urbano prebi- valstvo (v 000)	% urba- nega pre- bivalstva	Prebiv. mešanih naselij (v 000)	% prebi- valstva mešanih naselij	% prebi- valstva mešanih + urbanih naselij
Jugoslavija 1921	12 542	1 624	13,1	—	—	—
1931	14 534	2 194	15,1	—	—	—
1948	15 842	2 743	17,3	—	—	—
1953	16 999	3 688	21,7	1 076	6,3	28,1
1961	18 549	5 252	28,3	2 028	10,9	39,2
1971	20 522	7 915	38,6	2 928	14,3	52,9
Bosna/Hercegovina	3 746	1 045	27,9	739	19,7	47,6
Črna Gora	529	182	34,3	82	15,5	49,8
Hrvaška	4 426	1 816	41,0	716	16,2	57,2
Makedonija	1 647	793	48,1	95	5,8	53,9
Slovenija	1 727	650	37,6	406	23,5	61,1
Srbija	8 446	3 429	40,6	890	10,5	51,1
— Ožja Srbija	5 250	2 141	40,8	373	7,1	47,9
— Vojvodina	1 952	953	42,8	396	20,3	63,1
— Kosovo	1 243	335	26,9	121	9,7	36,6

Vendar je treba opozoriti na določeno posebnost jugoslovanske urbanizacije: najbolj razvite federalne enote niso tudi najbolj urbanizirane. Slika bi se zboljšala, če bi poleg urbanih naselij upoštevali še prebivalstvo mešanih naselij.

Od leta 1953 do 1971 se je število mestnega prebivalstva zvečalo za 114,6 %, število prebivalcev mešanih naselij pa za 172,1 %. Najbolj so rasla mala mesta. Toda v zadnjem desetletju (1961—1971) se je pospešila rast velikih mest. Število prebivalstva v vaških naseljih se je zmanjšalo za 20,7 %.

Tab. 3. Velikostna struktura urbanih naselij v Jugoslaviji¹⁵

Leto	pod 20 000 prebivalcev			20 000 — 99 999 prebivalcev			nad 100 000 prebivalcev		
	šte- vilo	prebi- valstvo	odsto- tek*	šte- vilo	prebi- valstvo	odsto- tek*	šte- vilo	prebi- valstvo	odsto- tek*
1921	74	714 387	5,9	16	653 402	5,2	2	241 955	1,9
1931	80	794 503	5,5	22	847 650	5,8	3	552 488	3,7
1948	82	856 554	5,4	25	909 239	5,7	5	977 977	6,1
1953	88	955 498	10,0	30	1 109 403	6,6	6	1 325 049	7,8
1961	280	1 787 309	9,6	52	1 816 434	9,7	7	1 662 309	9,0
1971	417	2 584 126	12,6	71	2 738 102	13,3	9	2 597 298	12,6

* od vsega jugoslovanskega prebivalstva

Z razvojem urbanizacije in konsolidacije države se je postopoma popravila velikostna razvrstitev naselij (rank size rule). Leta 1921 je bila razvrstitev še izrazito nepravilnih oblik: imela je manjši nagib od 45°, manjkala so večja mesta in prevladovala so naselja z manj kot 20.000 prebivalci. Razvrstitev za l. 1953 je izkazovala že bolj pravilen potek Velikostna razvrstitev za l. 1971 za 50 največjih naselij pa je že dokaj pravilna. Do deformacij prihaja šele med 50. in 100. mestom, kar kaže na še vedno močno zastopanost malih mest. Tudi na vrhu je še vedno opazna značilna bipolarnost omrežja: delitev funkcij med Beogradom in Zagrebom. Velikostna razvrstitev, ki je bila l. 1921 zaradi združitve različnih pokrajin v Jugoslaviji zelo neurejena, je dobila v minulih petdesetih letih znatno bolj urejeno obliko. Naselbinsko omrežje se je uravnovesilo in prilagodilo novim razmeram. Te spremembe so razvidne tudi iz izračunanih funkcij za »rank size« za leta 1921, 1953 in 1971.

$$1921 \quad y' = \frac{721,83}{x^{2,321}} \quad \text{ali } \log y' = 6,5818 - 0,8421 \log x$$

$$1953 \quad y' = \frac{411,89}{x^{2,33}} \quad \text{ali } \log y' = 5,053 - 0,6982 \log x$$

$$1971 \quad y' = \frac{156,55}{x^{2,01}} \quad \text{ali } \log y' = 6,0207 - 0,8459 \log x$$

Družbena in gospodarska preobrazba povojne Jugoslavije se je odražala tudi v socialno-ekonomski in funkcijski usmerjenosti jugoslovanskih mest. Prve analize, napravljene na osnovi podatkov o aktivnem prebivalstvu v mestih l. 1953,¹⁵ so pokazale, da so med mesti prevladovala terciarno in kvartarno usmerjena mesta, industrijskih mest je bilo manj. Razmeroma veliko je bilo v obrt in v agrarno proizvodnjo usmerjenih mest. Usmeritev v terciarne in kvartarne dejavnosti je treba razumeti kot značilnost predindustrijske družbe, ko so bile poglavitne mestne funkcije trgovina, obrt in uprava.

Industrializacija je spremenila to sliko. Po popisu prebivalstva iz l. 1971 je, glede na strukturo aktivnega prebivalstva bivačočega v mestih, postala glavna orientacija 495 jugoslovanskih mest industrijska dejavnost (industrija, rudarstvo, gradbeništvo in obrt) in je nanjo odpadlo 49,5 % mestnega prebivalstva. Delež terciarnih dejavnosti (promet, trgovina, gostinstvo, turizem, komunalne dejavnosti) je znašal 21,5 % in delež kvartarnih dejavnosti (uprava, zdravstvo, šolstvo, kultura) 21,8 %. Še vedno je bil razmeroma visok delež primarnih dejavnosti (7,1 %).

Obstajale so znatne razlike v funkcijski usmerjenosti med različnimi kategorijami mest. Večja, ko so bila, bolj je prišla do veljave njihova usmeritev v terciarne in kvartarne dejavnosti, kot to prikazujeta naslednji tabeli:

Tab. 4. Socio-ekonomska orientacija jugoslovanskih mest (l. 1971)

Prebivalstvo v 1000

Federalne enote	Skupaj		Primarne dejav.		Sekundarne dejav.		Terciarne dejav.		Kvartarne dejav.	
	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%
Jugoslavija	2 942	100	2 087	7,1	1 457	49,5	633	21,5	642	21,8
Bosna/Herce.	351	100	18	5,2	175	49,8	75	21,4	83	23,7
Črna Gora	53	100	2	4,3	23	43,3	13	26,2	13	26,1
Hrvatska	710	100	34	4,9	347	48,9	176	24,8	152	21,4
Makedonija	248	100	26	10,6	122	49,4	46	18,6	53	21,4
Slovenija	303	100	7	2,4	168	55,4	63	20,9	64	21,3
Srbija	1 275	100	1 199	9,4	621	48,6	258	20,2	275	21,6
— Ožja Srbija	840	100	45	5,4	417	49,7	180	21,4	197	23,4
— Vojvodina	359	100	66	18,3	167	46,6	66	18,5	59	16,4
— Kosovo	75	100	8	11,0	35	46,8	11	15,8	19	26,2

Tab. 5. Socio-ekonomska usmerjenost mest glede na velikost kategorije (l. 1971)

Prebivalstvo v 1000

Velikostna kategorija	Skupaj		Primarne		Sekundarne		Terciarne		Kvartarne	
	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%	Pre-bivalci	%
Pod 20.000	922	100	118	12,9	475	51,5	172	18,7	156	16,9
20.000 —										
100.000	963	100	71	7,5	502	52,1	190	19,7	199	20,7
Nad 100.000	1056	100	18	1,7	479	45,4	270	25,7	287	27,2

Zgornja socio-ekonomska opredelitev usmerjenosti posameznih mest je bila izvedena s pomočjo strukture aktivnega prebivalstva, bivajočega v mestih. Mesto je bilo opredeljeno kot usmerjeno, če je delež (v %) določene dejavnosti presegal poprečni odstotek iste dejavnosti za vsa jugoslovanska mesta. Ti deleži so znašali:

primarne dejavnosti	7,09 %
sekundarne dejavnosti	49,52 %
terciarne dejavnosti	21,53 %
kvartarne dejavnosti	21,84 %

Po tej dokaj grobi klasifikaciji je bila večina jugoslovanskih urbanih naselij (405 po številu) usmerjena v sekundarne dejavnosti (113), v primarne dejavnosti je bilo usmerjeno 60, v terciarne 20 in v kvartarne 10; kar 203 mesta so imela dvojno usmeritev, 41 pa celo trojno. Obstajale so znatne razlike med federalnimi enotami.

Tako so bila slovenska mesta povečini orientirana v industrijo. Veliko vojvodinskih mest je imelo agrarno usmerjenost. Na Kosovu je bilo največ mest orientiranih v primarno-kvartarne dejavnosti ali primarno-terciarne dejavnosti. Zaradi razvitega turizma in prometa je bilo na Hrvaškem veliko terciarno usmerjenih mest.

Tab. 6. podrobna opredelitev socio-ekonomske usmerjenosti jugoslovanskih mest (l. 1971)

	P	S	T	K	PS	PT	PK	ST	SK	TK	PST	PSK	PTK	STK	Σ
Jugoslavija	60	113	20	10	91	26	46	29	28	41	9	4	14	4	495
Bosna/H.	10	29	2	4	9	3	8	6	8	12	—	—	3	1	95
Črna Gora	—	3	1	—	2	1	1	2	—	8	—	—	1	—	19
Hrvatska	12	11	10	2	17	10	9	8	3	10	1	1	6	2	102
Makedonija	8	2	—	—	11	1	4	—	2	1	—	1	—	—	30
Slovenija	—	38	4	3	3	—	3	6	5	5	—	—	1	—	68
Srbija	30	30	3	1	49	11	21	7	10	5	8	2	4	—	181
— Ožja Srb.	12	28	3	—	26	7	10	7	9	4	5	1	4	—	116
— Vojvodina	17	1	—	—	18	3	4	—	—	1	3	—	—	—	47
— Kosovo	1	1	—	1	5	1	7	—	1	—	—	1	—	—	18

Razvoj Jugoslavije je omogočil, da se je postopoma ustalilo omrežje centralnih naselij¹⁶ in njihovih vplivnih območij, ki je ves čas po l. 1945 doživljalo znatne spremembe. Vzroki za to preobrazbo so bili: prehod iz prvotne konzervativne agrarne v bolj dinamično industrializirano družbo, nastanek in razvoj industrijskih mest in naselij, izgradnja novih prometnih poti in zvečana prometna dostopnost, izboljšana oskrba prebivalstva, razvoj storitvenih dejavnosti in turizma ter oblikovanje novih upravno-političnih enot.

Analiza centralnih naselij, opravljena l. 1968, je pokazala, da je njihovo omrežje sestavljalo 1358 centralnih krajev. Na osnovi kvalitativnih znakov (število in sestav centralnih funkcij) in kvantitativnega obeležja (število

zaposlenih v storitvenih dejavnostih) jih je bilo mogoče na osnovi grupiranja razvrstiti v šest hierarhičnih stopenj. Osnovni spodnji oskrbni nivo so tvorila centralna naselja I. in II. stopnje, to je središča krajevnih skupnosti, občinska središča in nekateri drugi centri (industrijska in turistična naselja). Srednji oskrbni nivo so sestavljali centralni kraji III. in IV. stopnje; to so bila večidel nekdanja okrajna središča, ki so nudila zahtevnejše storitve. Višjo stopnjo so sestavljala pokrajinska (V. stopnja) in republiška središča (VI. stopnja) ter kot izjema državna prestolnica Beograd (VII. stopnja).

Omrežje ni bilo po vsej Jugoslaviji enako izoblikovano. V bolj razvitih in gostejše obljudenih severozahodnih in severnih predelih je bilo gostejše in z večjim številom centrov za osnovno preskrbo. V manj razvitih in redkeje obljudenih predelih (Južna Srbija, Kosovo, Makedonija, dinarski predeli) je bilo osnovno oskrbno omrežje redkejše in pomembnejšo vlogo so igrali centri srednjega nivoja (III. in IV. stopnje).

Vplivna območja¹⁷ centralnih naselij oziroma mest so se ravnala po hierarhičnem položaju. Na osnovi obsežne ankete o tem, kje prebivalci posameznih krajevnih skupnosti kupujejo različno blago ali uporabljajo različne storitve, je bilo mogoče ugotoviti, da na jugoslovanskem ozemlju 466 mest in drugih središč opravlja celovito preskrbo na osnovnem nivoju (mikroregionalni centri). Preostalih 29 mestnih naselij (od skupnih 495) ni imelo celovito izoblikovanega gravitacijskega zaledja. Oskrbo na srednjem nivoju (mezoregionalni centri) je izvrševalo 189 središč, večidel centralnih naselij III. in IV. stopnje in višjih stopenj ter zaradi izjemnih okoliščin tudi 56 naselij II. stopnje. Oskrba na višji ravni (makroregionalni centri) je pripadla 17 mestom, ki so sodila v V—VII. stopnjo.

Nosilci jugoslovanskega naselbinskega omrežja so bila mesta, ki so se uvrstila na visoko oskrbno raven (V—VII. hierarhična stopnja): Beograd (VII), Zagreb, Sarajevo, Skopje in Ljubljana (VI. stopnja), Novi Sad (V—VI) ter Maribor, Rijeka, Split, Osijek, Banja Luka, Mostar, Tuzla, Subotica, Priština, Niš in Titograd (V. stopnja). Do podobnih rezultatov je prišel tudi V. Rogić,¹⁸ ki je med pokrajinska središča uvrstil še Bitolo, ter F. E. Hamilton¹⁹ v svoji študiji o Jugoslaviji.

Raziskave so tudi pokazale, da so bila nekatera središča premajhna in slabše opremljena s centralnimi funkcijami ter zaradi tega niso obvladovala svojega vplivnega območja (Mostar, Tuzla). Nekatera regionalna območja niso imela ustreznega urbanega centra, čeprav bi glede na velikost ozemlja in število prebivalstva morala imeti lastno pokrajinsko središče. Takšna območja so bila zahodna Slavonija, severna osrednja Bosna, Podrinje in Jugozahodna Srbija (Sandžak).

Na oblikovanje mestnega sistema so vplivali predvsem naslednji faktorji: število in gostota prebivalstva, dostopnost, potrošnja in upravna razdelitev. Število oziroma gostota prebivalstva sta praviloma bili v direktnem sorazmerju s številom in velikostjo mest ter njihovim hierarhičnim položajem. Zaradi gospodarske nerazvitosti je ponekod prišlo do izjem od tega pravila (Kosovo). Izboljšanje prometnih zvez in avtomobilizem sta zvečala dostopnost do središč in pripomogla k ojačitvi njihovih funkcij, a

hkrati povzročila določeno diferenciacijo med mesti. Dvig življenjskega standarda in z njim tudi potrošnje ter industrializacija so krepili in gostili osnovno oskrbno omrežje (mikroregionalne centre) ter rušili prvotno zasnovano omrežja, ki je nastala še v pretežno agrarni družbi. Zaradi dolgotrajne in pomembne vloge državne uprave so ostali številni elementi administrativne ureditve še vedno prisotni v zgradbi naselbinskega sistema.

Pri oblikovanju jugoslovanskega naselbinskega sistema pa so igrali določeno vlogo še nekateri specifični razlogi: etnična pripadnost, razni lokalizmi in politične razmejitve ob nastanku države, ki so marsikje razdvojile mesta od zaledja (Bitola, Trst). Zlasti etnična struktura je znatno vplivala na usmerjanje prebivalstva k makroregionalnim središčem.

Naselbinski sistem v prihodnosti

Na koncu si zastavljamo vprašanje o prihodnosti naselbinskega in še posebej urbanega sistema. Ugotavljamo naslednje značilnosti in razvojne tendence.

1. Jugoslavija je še vedno slabo urbanizirana (38,6%). Zato lahko pričakujemo nadaljnjo hitro rast mestnega prebivalstva in še posebej rast velikih mest, kar bi vodilo k pojavu metropolizacije.

2. V urbanem omrežju prevladujejo mala mesta, ki so pogosto slabše opremljena s centralnimi funkcijami. Pod vplivom industrializacije se večja število mešanih naselij, ki jih bo v prihodnje čedalje več, kot pričajo bolj razvite republike. Njihova opremljenost s storitvenimi dejavnostmi dosega raven malih mest.

3. Iz funkcijske klasifikacije je razvidno, da je večina mest usmerjena v sekundarne dejavnosti. Razmeroma veliko je še mest, ki so navezana na agrarno dejavnost. Najmanj jih je orientiranih v terciarne dejavnosti, ki so sicer tipične mestne aktivnosti. Pričakujemo, da se bo z večjo razvittenostjo zmanjšala enostranska funkcija usmerjenost in da se bo povečala orientacija v storitvene dejavnosti.

4. Sodobni razvoj, temelječ na večanju potrošnje, izboljšanju dostopnosti, avtomobilizmu in širjenju industrije krepí omrežje temeljnih centralnih naselij, ki se gosti in izpopolnjuje v storitvah. Obenem pa se večja vloga velikih mest. Svojo funkcijo izgubljajo srednje velika mesta, ki so imela svoj čas ključno vlogo v oskrbi prebivalstva.

5. Jugoslovansko urbano omrežje²⁰ je bilo dolga leta bipolarno (Beograd—Zagreb). Sodobni razvoj, oprt na socialistično samoupravo in decentralizacijo, krepí ostale makroregionalne centre, zlasti republiška središča. Tako obvladujejo jugoslovanski prostor čedalje bolj tudi mesta Skopje, Sarajevo, Ljubljana in Novi Sad. Krepí pa se tudi vloga pokrajinskih središč: Maribora, Rijeke, Splita, Osijek, Banja Luka, Tuzle, Niša, Prištine in Titograda. Oblikujejo se tudi nova pokrajinska središča: Mostar, Bitola, Kragujevac in Zrenjanin. Sistem postaja čedalje bolj policentričen.

6. Medtem ko na večini jugoslovanskega ozemlja prevladuje težnja po naseljevanju v mestih, se v nekaterih najbolj razvitih predelih pojavljajo prva razseljevanja iz mest (suburbanizacija).

8. Socialno-ekonomski razvoj povojne Jugoslavije je zmanjšal tradicionalno dihotomijo med mesti in podeželjem, ki je imela zaradi obče družbene nerazvitosti dolga desetletja izredno ostre oblike.

Literatura in viri

1. Zgodovina narodov Jugoslavije. I. Ljubljana 1953, 50—54
2. Zgodovina narodov Jugoslavije. I. o.c., 306—309
3. Zgodovina narodov Jugoslavije. II. Ljubljana 1959, 33—40
4. Zgodovina narodov Jugoslavije. II. o.c., 299—305 in 368—373
5. Zgodovina narodov Jugoslavije. II. o.c., 871—975, 984—986
6. Mirković M., Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb 1958.
7. Maksimović B., Urbanizam u Srbiji. Beograd 1962
8. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. Sarajevo 1929
9. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, Sarajevo 1940
10. Statistički godišnjak SFRJ. Beograd 1955—1979
11. Rančić M., Naselja po veličini i tipu. Jugoslovenski pregled, XIX/3, 1975
Karanfilovski D., Naselja u SFR Jugoslaviji. Skopje 1975
12. Macura M., Kriterijum za razgraničenje gradskog i seoskog stanovništva. Statistička revija, VI, 3/4, 1954, 371—377
13. Popis stanovništva 1953. Beograd 1959. Popis stanovništva 1961. Beograd 1965. Popis stanovništva i stanovanja u 1971. Beograd 1974
14. Žuljić S., Urbanizacija na području Jugoslavije. Zagreb 1973.
Ginić I., Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije Beograd 1967
Vrišer I., Urbanizacija obćin v Jugoslaviji v luči faktorske analize. Geografski vestnik XLIX/1977, 131—138
15. Vogelink D., Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FRNJ. Beograd 1961.
16. Vrišer I., Centralna naselja v Jugoslaviji. Ekonomska revija. Ljubljana 1968
17. Vrišer I., Vplivna območja jugoslovanskih mest in drugih središč. Geografski vestnik XLV/1973, 21—45
18. Rogić V., Regionalizacija Jugoslavije. Geografski glasnik. 35/1973, 13—28
19. Hamilton F. E., Yugoslavia. London 1968
20. Rogić V., Historijsko-geografska problematika urbane mreže Jugoslavije u odnosu na osobine njenog suvremenog razvoja. Cvijićev zbornik. Beograd 1968

YUGOSLAV NATIONAL SETTLEMENT SYSTEM

Igor Vrišer

(Summary)

This report is a Yugoslav contribution to the work of the Commission on National Settlement Systems, established by the International Geographical Union.

At first the author deals with the historical development of the settlement system on the present Yugoslav territory. He describes the situation

in the ancient period, in the middle age, during the Turkish occupation and during the rule of the Habsburg monarchy. He refers in particular to changes, which appeared in the second half of the 19th century and in the beginning of the 20th century, especially after the foundation of Yugoslavia in the year 1918.

The present political-administrative status of Yugoslav settlements is reported in the second part.

The third part deals with the post-war socio-economic development of Yugoslavia and the transformation of the settlement system: these are the changes related to the employment structure of Yugoslav population, the development of urbanization (see the table 2), to the size of urban settlements (see table 1 and 3) and the rank-size distribution of settlements (see the graph) and, finally, to the socio-economic and functional orientation of Yugoslav towns (see table 4, 5 and 6). Particular attention was paid to the network of central places and their areas of influence (see the map).

Finally, the author makes some comments concerning the future of the settlement system in Yugoslavia.